

καλλιέργειαν καὶ τὴν πορείαν τῆς ἐξελίξεως ἐν τῇ πνευματικῇ ζωῇ ἐνδιαφέρον, ἂν ἤθελε ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ὁ τρόπος ἐμβαθύνσεως, ἡ μέθοδος ἐρεῦνης καὶ ἐπεξεργασίας καὶ τὸ εἶδος τῆς ἐρμηνείας τῶν φαινομένων τοῦ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου ἐν σχέσει πρὸς τὰς λοιπὰς ἐκ τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας προεβιούσας ἰδεαλιστικὰς θεωρίας. Καὶ αὐται, ὅπως καὶ ἐκεῖναι ἐκαλλιέργουν τὸ ἔδαφος τῆς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας, ἡ ὁποία διὰ τοῦ Ἐρβάρτου λαμβάνει πλήρη αὐτοτέλειαν καὶ σημασίαν μεταξὺ τῶν ἐπιστημῶν. Πρὸ τοῦ ὅμως ἔλθωμεν εἰς τὰ κατὰ τὴν Ἐρβαρτιανὴν ψυχολογίαν, τὴν ἀποτελέσασαν τὴν βῆσιν τῆς ἐμπειρικῆς ψυχολογίας τοῦ 19ου αἰῶνος, ὁρεῖσθαι νὰ παρακαλουθῆσωμεν τὴν ἐξέλιξιν τῶν ψυχολογικῶν θεωριῶν διὰ τῶν μετὰ τὴν ἰδεαλιστικὴν φιλοσοφίαν διαφόρων ἰδεαλιστικῶν σχολῶν.

ε'. Αἱ ἐκ τῶν μεγάλων ἰδεαλιστικῶν συστημάτων προκύψασαι ἑταραὶ κατευθύνσεις ἐν τῇ ψυχολογίᾳ.

Αἱ ἰδεαλιστικαὶ κατευθύνσεις ἐν τῇ ψυχολογίᾳ μετὰ Κάντιων καὶ μετὰ τὰ μεγάλα συστήματα τῶν ἰδεαλιστῶν φιλοσόφων, προέκυψαν, ἂν ἕνός μὲν ἀμέσως ἐκ τῶν σχολῶν τῶν ἰδεαλιστῶν φιλοσόφων, ἂν ἕτερου δ' ἐκ θεωριῶν ἄλλων φιλοσόφων ὑπὸ τὴν γενικὴν ἐπίδρασιν τῆς ἐξελίξεως τῆς πνευματικῆς ζωῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην διατελούντων καὶ διὰ τοῦτο ἑμμέσως συνδεομένην πρὸς τὰ συστήματα τῆς ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας.

Ἐκ τῶν σχολῶν τῶν ἰδεαλιστῶν φιλοσόφων πάλιν, ἡ σχολὴ τοῦ Hegel (Ἑγελιανισμὸς) περιορισθεῖσα εἰς κοσμολογικὰ μὲν καὶ θεολογικὰ ἂν ἕνός, εἰς κοινωνιολογικὰ δὲ καὶ πολιτειολογικὰ ἂν ἕτερου ζητήματα, ὀλιγώτερον ἐνεβιάθουν εἰς τὰ ζητήματα τῆς ψυχολογίας. Τοῦναντίον ὅμως ἐκ τῆς σχολῆς τοῦ Schelling προῆλθον ἄφθονοι περὶ ψυχῆς, ὡς καὶ περὶ ἐρμηνείας τῶν ψυχικῶν καὶ πνευματικῶν φαινομένων θεωρίαι. Διὰ τῆς ὑποβολῆς καὶ τῶν πνευματικῶν φαινομένων εἰς τὴν γενικὴν καὶ ἐνιαίαν ἔννοιαν τῆς φύσεως καὶ διὰ τῆς κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον δημιουργίας πανζωΐσμοῦ τινός καὶ παμφυχισμοῦ, ἀναγνωρίζεται ἐν τῷ ἀνθρώπῳ μυστηριώδης τις καὶ πολυσύνθετος ἐκδήλωσις φυσικῆς λειτουργίας, τῆς ὁποίας ἡ ἐρευνα προκαλεῖ διαφόρων εἰδῶν βιολογικὰς καὶ ὕλιστικὰς, ἢ μυστικιστικὰς καὶ πνευματιστικὰς ἐρμηνείας καὶ ὑποθέσεις. Εἰς αὐτὰς συναντῶνται ἂν ἕνός μὲν θεωρίαι λατρῶν καὶ φυσιολόγων ἐκ τῆς σχολῆς τοῦ Schelling, ἂν ἕτερου δὲ μυστικιστικαὶ καὶ πνευματιστικαὶ ἐρμηνείαι ἀπὸ τοῦ μεσαιῶνος ἀκόμη ἐκ παραλλήλου καλλιεργούμεναι. Ἐνταῦθα διακρίνονται ἐν πρώτοις αἱ περὶ ψυχῆς καὶ ψυχικῶν φαινομένων θεωρίαι τοῦ Mesmer. Κατ' αὐτὸν ἰ-

σύμπαν περιβάλλεται ἀπὸ αἰθέρα λεπτότερον τοῦ αἰθέρος τοῦ φωτός, ἢ κίνησις δὲ τοῦ τοιούτου αἰθέρος προκαλεῖ τόσον τὴν ἀλληλεπίδρασιν τῶν οὐρανίων σωμάτων καὶ τῆς γῆς, ὅσον καὶ τὴν ἀλληλεπίδρασιν τῶν ἀντικειμένων τῶν ζώων. Ὁ αἶθρ οὗτος συγκεντροῦται ἢ ἐλλείπει ἀναλόγως τοῦ σχηματισμοῦ καὶ τῆς μορφῆς τῶν ὄντων καὶ ἐκδηλοῦται πάντοτε εἰς τὰς ἠλεκτρομαγνητικὰς σχέσεις. Τοιοῦτος φυσικὸς μαγνητισμὸς, κατὰ τὸν Mesmer πλήροί καὶ τὸν ἄνθρωπον, ἀλλ' ὑπὸ τὴν μορφήν τοῦ ζωϊκοῦ μαγνητισμοῦ (magnetismus animalis). Ἐκ τῆς μυθικῆς ταύτης περὶ μαγνητισμοῦ ὑποθέσεως, πράττει ὁ Mesmer δλόκληρον σύστημα ἐρμηνευτικῆς ψυχολογίας, ἢ ὁποία δὲν διαφέρει σπουδαίως τῶν ψυχολογικῶν θεωριῶν καὶ τῶν ἄλλων εἰς τὴν αὐτὴν σχολὴν ἀνηκόντων Eschenmayer καὶ Schubert. Κατ' αὐτούς, τὸ πνεῦμα πρέπει νὰ ἐρευνηθῆται κατὰ τὸν συνδυασμὸν αὐτοῦ πρὸς τὴν φύσιν. Ἡ ψυχὴ δὲ πάλιν ὡς συνθέτουσα τὰς ἀντιθέσεις πνεύματος καὶ ὕλης ἀποτελεῖ μυστηριώδη ἀποκάλυψιν τῆς φύσεως ὑπὸ τε τὴν ὄρατὴν αὐτῆς μορφήν, (τὸ σῶμα) καὶ ὑπὸ τὴν ἀόρατον (τὸ πνεῦμα). Ἡ ψυχὴ ὡς ἐκδήλωσις φυσικῆς δυνάμεως, «ὅπως τὸ νεῦρον ἐν ἐλευθέρῳ καταστάσει», γίνεται μᾶλλον εὐαίσθητος καὶ παρουσιάζει θαυμάσια ἔργα ἅμα ὡς ἀπελευθερωθῆ τῶν σωματικῶν περιορισμῶν (Schubert). Ὁ Eschenmayer μάλιστα συνοψίζει τὰς παρατηρήσεις του συστηματικῶς καὶ προσπαθεῖ νὰ μορφώσῃ οὕτω νόμον τινὰ ψυχολογικόν, καθ' ὃν «δι' ἀποκλείσεως τῆς ἐκ τοῦ περιβάλλοντος καὶ τοῦ σώματος ἐπὶ τῆς ψυχῆς ἐπιδράσεως, ἢ κεντρικῆ γενικῆ αἴσθησις αὐξάνεται», ἐννοῶν οὕτως ἴσως τὴν αὐτοσυνειδησίαν καὶ αὐτοπαρατηρησίαν ἢ αὐτοεμβάθυνσιν. Κατ' ἀμφοτέρους λοιπόν, ἦτοι τὸν Eschenmayer καὶ τὸν Schubert, «ὅσον περισσότερον ἡ ψυχὴ ἀπελευθεροῦται τῶν περιορισμῶν τοῦ σώματος καὶ ἐκδηλοῦται ἐλευθέρως, τοσούτω μᾶλλον ἐπανερχεται πρὸς τὴν πηγὴν τῆς ψυχικῆς ζωῆς, πρὸς τὴν γενικὴν ψυχὴν τῆς φύσεως, ἧτις πανταχοῦ καὶ διὰ πάντων ἐκδηλοῦται.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν τοιούτων ἀντιλήψεων καὶ ἡ ψυχολογία δὲν ἔχει παρὰ νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς τὰς ἐλευθέρους καὶ μὴ ἐκδηλώσεις τῆς ψυχῆς, ἦτοι τὴν συνειδησιν καὶ τὰ αἰσθήματα καὶ τὰς ἀντιλήψεις καὶ νὰ παρακολουθῆ τὰς σχέσεις αὐτῶν συγκριτικῶς καὶ παραλλήλως πρὸς τὰς ἐν τῇ φύσει ἐκδηλουμένας δυνάμεις. Οὕτω λοιπόν διὰ τῆς ἐρεῦνης τῶν σχέσεων τῶν ψυχικῶν φαινομένων πρὸς τὸ σῶμα καὶ τῆς συνεπιδράσεως τῶν ψυχικῶν δυνάμεων καὶ τῶν μελῶν τοῦ σώματος, δημιουργεῖται καὶ ψυχοβιολογία τις ἢ ψυχοφυσιολογία καθορίζουσα τοὺς πιθανοὺς ἐκ τοῦ σώματος περιορισμοὺς τῆς ψυχῆς. Ἀλλὰ ἡ σχέση τῆς ἀτομικ-

κῆς τὰ ὑτῆς ψυχῆς πρὸς τὴν ἐν τῇ φύσει ψυχὴν παραμένει πάντοτε πρόβλημα ἄλυτον καὶ φέρει τοὺς οὕτω ψυχολογοῦντας φυσιοφιλοσόφους εἰς τὴν ἀντίληψιν ὅτι ἀδύνατον νὰ ἐρευνηθῇ τὸ βάθος τῆς ψυχῆς, ὅπως καὶ τὸν Ἡράκλειτον ποτε γνωμοδοτήσαντα ὅτι «ψυχῆς πείρατα οὐκ ἂν εὖροισι, οὕτω βαθὺ ἔχει λόγον!»

Ἐλευθέρα τῶν σωματικῶν περιορισμῶν ἡ ψυχὴ σχηματίζει δι' αὐτοεμβαθύνσεως καὶ αὐτοσυνειδησίας ἰδέας, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὸν Eschmayer διαιροῦνται εἰς τρεῖς κατηγορίας: 1) εἰς ἰδέας τοῦ Ἐγώ, 2) εἰς ἰδέας αὐτοσυναίσθησεως καὶ 3) εἰς ἰδέας ἐκτὸς ἑαυτοῦ καὶ τῆς αὐτοσυναίσθησεως». Αἱ ἰδέαι τῆς τελευταίας ταύτης κατηγορίας μᾶς μεταφέρουσιν εἰς τὸ ἄπειρον καὶ ἀπόλυτον, εἰς τὴν φύσιν, ἡ ὅποια κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον εἶναι ἀναπαράστασις τῆς ἀνθρωπίνης ὑποκειμενικότητος διὰ τοῦ σκοπίμου καὶ τῆς ἀλληλεπιδράσεως τῶν ὄντων καὶ διὰ τῶν γενικῶν ἰδιοτήτων τοῦ συνόλου ὡς ζωῆς. Ἡ φύσις ὡς ἀπόλυτον εἶναι τὸ ἄπειρος μέγα καὶ ὅμοιον κατὰ τὰς ἰδιότητάς πρὸς τὸ ἄπειρος μικρὸν. Ἀλλὰ τὸ ἄπειρον δὲν ἀποτελεῖ ἀντικείμενον ἐμπειρίας, διὰ τοῦτο μόνον νὰ νοηθῇ εἶναι δυνατόν. Ἐπομένως ἡ τοιαύτη ψυχολογία διὰ συσχετίσεως φέρουσι εἰς τὴν πραγματικότητα ἀποτελεῖ καὶ τὴν ῥίζαν τῆς φιλοσοφίας. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐμπειρική ψυχολογία, ἡ περιγράφουσα τὰ παρατηρούμενα, ἀποτελεῖ βασικὴν ἐπιστήμην, διότι οὐδεμίαν λογικὴν δυνάμειν νὰ ἔχωμεν ἄνευ γνώσεως τῆς διανοήσεως, οὐδεμίαν δ' αἰσθητικὴν καὶ ἠθικὴν, ἐφ' ἧσιν ἀγνοοῦμεν τὴν οὐσίαν τῶν συναισθημάτων καὶ τῆς βουλήσεως. Οὕτω ἡ ψυχολογία ὑποδηλοῦται πάλιν ὡς βίσις ἐπιστημονικῆς ἀντιλήψεως τῆς πραγματικότητος.

Ὁ C. H. Schubert ἀναζητῶν τὴν πηγὴν τῶν γνωστῶν ψυχικῶν δυνάμεων εἰς τὰς θεμελιώδεις ἐκδηλώσεις τῆς ψυχικῆς ἐνεργητικότητος, ὡς αὕτη διὰ τῆς πρὸς τὸ σῶμα ἀλληλεπιδράσεως ἀναπτύσσεται, εὐρίσκει τὴν ἀναπλαστικὴν δύναμιν ἢ φαντασίαν εἰς πᾶσαν ψυχικὴν ἐκδήλωσιν καὶ λιμβιώνει τὸ σῶμα ὡς συμβολικὴν ἔκφρασιν τῆς προσωπικότητος. Ὅπως δὴλα δὴ ἄλλοτε ἐγένοντο προσπάθειαι νὰ ὑλοποιηθῇ ἡ ψυχὴ, οὕτω τώρα ὁ Schubert προσπαθεῖ νὰ καταστήσῃ τὸ σῶμα καθαρῶς πνευματικόν. Τοῦτο ἄλλως τε ἀπῆται ὁ μονισμός, ὁ ἐκ μᾶς ἀρχῆς τὰ πάντα παραγωγ. Ἀλλ' οὕτω κατέληξεν ἡ φυσιοφιλοσοφικὴ αὐτὴ ψυχολογία εἰς τὰ περιεργότατα καὶ ἀνθιάρετα συμπερίσματα, τὰ ὅποια καὶ ἱστορικῶς ἀπλῶς ἀναφερόμενα οὐδεμίαν ἀξίαν ἄλλην ἔχουσι, πλὴν τῆς οὕτω διακρινομένης ἐξελίξεως καὶ τῆς ἀδυναμίας πρὸς δημιουργίαν σοβαρᾶς ψυχολογίας ἐπιστημονικῆς. Ἡ τάσις ἐν

τούτοις πρὸς ὑλοποίησιν τοῦ πνεύματος ἢ πρὸς ἐκπνευμάτωσιν τῆς ὕλης προὐκάλεσαν τὴν ἐμβάθυνσιν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς ψυχῆς καὶ τὴν σύγκρισιν τῶν ψυχικῶν φαινομένων μεταξὺ κατωτέρων ὀργανισμῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων.

Ὁ Karl Gustav Carus, ἐκ τῆς σχολῆς τοῦ Schelling ἐπίσης, παρουσιάζει εἶδος συγκριτικῆς ψυχολογίας διὰ ψυχολογικῆς τῶν ζώων ἐρεῦνης. Ἐμβαθύνας δηλαδή, ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν φυσικὴν ἐκδήλωσιν τῆς ψυχῆς διὰ τῶν ὀργάνων τοῦ σώματος, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν βαθμιαίαν ἐκδήλωσιν ἐσωτερικῶν φαινομένων ἐν ἀλληλουχίᾳ καὶ σχέσει πρὸς σειρὰν ἐξωτερικῶν φαινομένων, ἐθεσε τὴν ἱστορίαν τῆς ἐξελίξεως τῆς ψυχῆς ὡς κύριον θέμα τῆς ψυχολογίας. Ἡ ἀρχικὴ κατάστασις τῆς ἀτομικῆς ψυχῆς θεωρεῖται παρ' αὐτοῦ ὡς ἀσυνειδησία καὶ ὕπνος συμβαίνων ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν βαθμιαίαν ἀνάπτυξιν τῶν αἱματοφόρων ἀγγείων. Ἀκολουθῶς, τῇ βοήθειᾳ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων, ἀναπτύσσεται ἡ περὶ κόσμου συνείδησις παραλλήλως πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ νευρικοῦ συστήματος καὶ τέλος διὰ τοιαύτης βαθμιαίας καὶ παραλλήλου ἐξελίξεως ἔρχονται εἰς φῶς ἡ αὐτοσυνειδησία καὶ ἡ περὶ θεοῦ συνείδησις. Ὅσο ἄνωτερος ὁ βαθμὸς τῆς ἐξελίξεως, τόσῳ ζωηροτέρα προκύπτει καὶ ἡ συνείδησις τῶν ἀντιθέσεων, εἰς ἃς ἀσχολεῖται ἡ διανόησις καὶ ἡ σκέψις. Τοῦτο τὸ εἶδος τῆς ἐξελίξεως εὗρισκει ὁ Carus τόσον εἰς τὸν ἡλικιούμενον ἄνθρωπον, ὅσον καὶ εἰς τὰ ζῶα, διότι καὶ εἰς αὐτὰ συμβαίνει ἐξελίξις τις ψυχικῆ, ἐκδήλωσις τῆς λειτουργίας τῆς φύσεως.

Ὅπως ὁ Carus, οὕτω καὶ ὁ Burdach παράγει τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν ἐκ τῆς ἐν τῇ φύσει κοσμοψυχῆς, ἀναγνωρίζων εἰς αὐτὴν ὄρισμένον βαθμὸν ἐξελίξεως. Ἡ «ψυχὴ, λέγει, γέννημα τῆς πνευματικῆς κοσμοδυναμείας, ἐξελίσσεται καὶ ἀναπτύσσεται κατὰ βαθμούς. Ἐνῶ δὲ κατὰ τὸν κατώτατον βαθμὸν ἐξελίξεώς της εἶναι συνδεδεμένη εἰς τὸ σῶμα καὶ τὰς λειτουργίας αὐτοῦ, διὰ τῆς περαιτέρω ἐξελίξεως φθάνει εἰς τὸ σημεῖον νὰ λάβῃ συνείδησιν τῆς προελεύσεώς της ἐκ τοῦ ἀπείρου καὶ αἰωνίου. Τοῦτο κατορθώνει διὰ τῶν ψυχικῶν δυνάμεων (διανοεῖσθαι, συναισθάνεσθαι, βούλεσθαι), αἱ ὁποῖαι πάλιν ἀποτελοῦσι τὴν ἐκδήλωσιν μιᾶς δυνάμεως ἐκ τοῦ ἀπείρου καὶ τοῦ αἰωνίου προερχομένης καὶ χρονικῶς ἐπιδρώσης. Ἡ μνήμη ἰδιότροπος ἐκδήλωσις τῆς τοιαύτης δυνάμεως ἐπίσης, συγκρατεῖ τὰς ἐξ ἐποπτεῶν καὶ αἰσθημάτων παραστάσεις, ἡ φαντασία δὲ συνδέει καὶ ἀναπαράγει αὐτάς, ἢ ἀναπλάττει.

Ἡ ἀντίληψις αὕτη περὶ διαφορῶν βαθμῶν ἀναπτύξεως ἢ ἐξελίξεως τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ τοῦ ψυχικοῦ βίου καὶ ἡ διάκρισις κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς ἀπὸ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα ἄτινα πα-

ρατηροῦνται εἰς τὰ ζῶα καὶ τοὺς ἄλλους ὀργανισμούς, ἔφαρε τὴν μετὰ τὸν Schelling φυσιοφιλοσοφικὴν ψυχολογίαν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν θεωριῶν ὁμοίων πρὸς τὰς περὶ μονάδων θεωρίας τοῦ Leibnitz. Ἡ ζωὴ καὶ ὁ ὀργανισμὸς κατὰ τὰς διαφορὰς λειτουργιῶν καὶ ἐκδηλώσεων πνευματικῆς καὶ ἐνσυνειδήτου ἐνεργείας, ὡς κύρια ἔννοια τῆς τοιαύτης ψυχολογίας, ὠθοῦσι τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν εἰς τὴν διαίκρισιν καὶ παραδοχὴν τύπων ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἀπολύτου σχηματιζομένων. Ἐνθὺ δὲ δὲν γίνεται πλεον λόγος ἐνταῦθα περὶ ἀνωτάτης τινὸς ἐνσυνειδήτου καὶ αὐτοσυνειδήτου μονάδος καθαρῶς πνευματικῆς, ἡ ἔννοια τῆς φύσεως ὡς ἀπολύτου καὶ ἐνιαίας ἐνεργείας λαμβάνει τὰ γνωρίσματα, ἅτινα ὁ Leibnitz ἀπέδιδεν εἰς τὴν ἀνωτάτην μονάδα. Ἡ ψυχὴ ὡς ἐκδήλωσις τῆς καθ' αὐτὸ ζωῆς διὰ τῆς διαρκοῦς ἀναπτύξεως, τῆς ἐπιδράσεως καὶ τῆς ἔξαρτισεως τῆς ἀποτελεῖ τὸ κυρίως ὑποκείμενον τῆς φιλοσοφίας, μετ' αὐτῆς δὲ καὶ ἡ ψυχολογία λαμβάνεται ὡς θεμελιώδης ἐπιστήμη.

Τὰ ψυχικὰ φαινόμενα καὶ ἴδια ἡ λειτουργία τῆς συνειδήσεως καὶ ἡ καθορίζουσα ταύτην ἐνιαία βίσις ἀποτελοῦσι τὴν βίαν τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῖνης καὶ τῶν ἄλλων, ἰδεαλιστικῶν σχολῶν. Κατὰ τὸν ἐγγελιανὸν Jul. Schaller (1810—1868) ἡ λειτουργία συνειδήσεως προκλιεῖται καὶ προκόπτει ὄχι ἀπλῶς διὰ τῶν ἔξωθεν ἐπιδράσεων, ἀλλὰ κυρίως καὶ οὐσιωδῶς ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἀνεξαρτήτου ἐνεργείας τοῦ διὰ τοῦ ἀνθρώπου ἐκδηλουμένου πνεύματος. Ἐκδηλοῦται δὲ τοῦτο ὑπὸ τρεῖς βαθμούς: 1) ὑπὸ τὸν βαθμὸν τοῦ καθαρῶς ψυχικοῦ βίου, ὅστις, δυνάμει τοῦ ὑποσυνειδήτους ἐνεργοῦντος πνεύματος, διὰ τῆς ἀναπλαστικῆς ἰκανότητος (παριστάνα) καὶ διὰ τῆς φυσιολογικῆς τοῦ σώματος λειτουργίας, ἦτοι διὰ τῆς αἰσθήσεως, συντελεῖ εἰς τὴν λειτουργίαν τῆς συνειδήσεως. 2) ὑπὸ τὸν βαθμὸν τῆς πνευματικῆς αὐτοσυνειδήσεως, δυνάμει τῆς ὁποίας διακρίνεται τὸ κόσμου καὶ τοῦ περιβάλλοντος καὶ τηρεῖ ὀρισμένην ὡς πρὸς αὐτὸ θέσιν, καὶ 3) ὑπὸ τὸν βαθμὸν τῆς πλήρους πνευματικῆς ἐλευθερίας, ἡ ὁποία συνδυάζουσα τὴν διάνοησιν καὶ τὰς τάσεις, τὴν θεωρίαν καὶ τὴν πράξιν, ἀποτελεῖ ἐνότητα τοῦ θεωρητικοῦ καὶ τοῦ πρακτικοῦ πνεύματος. Ἡ κυριώτερα διὰ τοῦτο βίσις τοῦ ψυχικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ βίου εὐρίσκεται πέραν τῆς συνειδήσεως καὶ τῆς ἐσωτερικῆς λεγομένης αἰσθήσεως. Ἐπειδὴ δὲ τὴν λειτουργίαν τῆς συνειδήσεως κατὰ τὴν ἀντίληψιν ταύτην, δὲν προκαλοῦσιν αἱ ἔξωθεν ἐπιδράσεις, αἱ ὁποῖαι ἄλλως τε δὲν ἔξαρκοῦσιν εἰς ἐρημνεῖαν τῶν πολυειδῶν καὶ διαφορῶν ψυχικῶν φαινομένων, διὰ τοῦτο ἀναγκάζονται οἱ ὅπαδοι τῆς τοιαύτης κατευθύνσεως νὰ παρεκχέθωσι ὑποσυνειδήτων τινα, ἢ πέραν τῆς ἀτομικῆς συνειδήσεως ὑπάρχουσιν κατὰστάσιν. Ἐν τῇ, οἱ μὲν

Ἐγελιανοὶ θεωροῦσι πνεῦμα γενικῶς ἰσχύον, ἄλλοι δὲ καὶ ἀντίθετοι τούτων, ὁρμὴν κλπ. ὑπὸ διαφόρους ἐκδοχάς. Ἡ ψυχὴ κατὰ ταῦτα θεωρεῖται «ἐκδήλωσις τῆς τοῦ πνεύματος» ἐκδηλουμένη πάλιν ὡς ὁρμὴ εἰς τὸν ἀτομικὸν ψυχικὸν βίον, δυνάμει τῆς ὁποίας καθίστανται δυνατά, ἡ συγκρότησις καὶ ὁ σχηματισμὸς παραστάσεων, ἡ λειτουργία συνειδήσεως καὶ ἡ αὐτοσυνειδησία. Τὰ αἰσθήματα καὶ αἱ ἐπιδράσεις τοῦ ἔξω κόσμου προκαλοῦσιν μὲν, ἀλλὰ δὲν ἀποτελοῦσι τὴν τοιαύτην ψυχικὴν λειτουργίαν, μὴ μόνον γίνεσθαι δεκτὴ ἡ θεωρία ἀλληλεπιδράσεως ψυχῆς καὶ σώματος. Αἱ διαγαθητικαὶ λειτουργίαι παράγονται ἐξ ἀνωτέρας πνευματικῆς λειτουργίας ὑποβοηθουμένης ὑπὸ τῆς συνειδήσεως καὶ τῆς πνευματικῆς ὁρμῆς, τὰ δὲ συναισθήματα, αἱ ἐπιθυμίαι καὶ αἱ βουλήσεις ἐρμηνεύονται ὡς καθαρὰ ἰδιότητες πνευματικαί, ἡ σχέσεις τοῦ πνεύματος πρὸς τὰ λοιπὰ ἀντικείμενα κλπ.

Καὶ οἱ ἀντίθετοι τοῦ Ἐγελιανισμοῦ ἰδεαλισταὶ I u n n. H. Fichte (1769—1879), H e r m a n u s U l r i c i (1806—1884), W e i s s e (1801-1866), G u n t h e r κλπ. δὲν ἀπομακρύνονται τῶν βάσεων τούτων. Διαφέρουσι τῶν ἔγελιανῶν μᾶλλον διότι, ἄλλως ἐννοοῦσι τὸ πνεῦμα καὶ κατὰ διάφορον τρόπον ἐρμηνεύουσι τὰ ψυχικὰ φαινόμενα καὶ τὴν λειτουργίαν τῆς συνειδήσεως. Διὰ τῆς «Ἀνθρωπολογίας» καὶ τῆς «ψυχολογίας» τοῦ ὁ J. H. Fichte προσπαθεῖ νὰ δώσῃ τὴν ἔννοιαν τῆς ψυχῆς καὶ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν ἐνσυνείδητον ζωὴν, ὅπου περὶ τὰ θέματα ταῦτα προσαρτᾷ καὶ τὰ λοιπὰ ψυχολογικὰ προβλήματα, θεωρῶν τὰς ὑλιστικὰς ἐρμηνείας καὶ τὴν ἀπόρριψιν παντὸς ὑπεραισθητοῦ (transcendenz) ὡς ἐπιστροφὴν τῆς ἐπιστήμης εἰς τὴν βάρβαρον κατάστασιν. Ἡ λειτουργία τῆς συνειδήσεως, ὅπου ἐντυπώσεις καὶ παραστάσεις εὐρίσκονται εἰς κίνησιν δὲν ἀρκεῖ κατ' αὐτὸν διὰ τὴν ἐρμηνείαν τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Τὸ πνεῦμα εἶναι τι τὸ πρὸ τῆς λειτουργίας τῆς συνειδήσεως ὑπάρχον, διότι δι' αὐτοῦ κυρίως γίνεται δυνατὴ ἡ λειτουργία συνειδήσεως καὶ ὁ ἄνθρωπος ὡς πνευματικὴ φυσιογνωμία εἶναι προεμπειρικὸν ὄν, ἐξ ἐνδιαθέτου καὶ προσυνειδήτου πνευματικῆς καταστάσεως σχηματιζόμενον. Αὕτη προκαλεῖ τὴν ἐνέργειαν αὐτοῦ τὴν καθιστώσαν δυνατὴν πᾶσαν ψυχικὴν καὶ πνευματικὴν αὐτοῦ κίνησιν. Τὸ ἐνεργὸν ὑποκείμενον λοιπὸν στηρίζεται εἰς λανθάνουσαν τὴν συνείδησιν πνευματικὴν οὐσίαν. Ἡ συνείδησις εἶναι διαβατικὸν φαινόμενον κινήσεως τῶν παραστάσεων οὐδόλως φέρουσα εἰς ἀληθῆ γνῶσιν καὶ ἀντίληψιν, φέρουσα ὅμως διὰ τοῦ σχηματισμοῦ τῶν παραστάσεων εἰς τὸν σχηματισμὸν ἡμιτελοῦς ἰδέας τῆς ἐν ἡμῖν, πέραν τῆς λειτουργίας τῆς συνειδήσεως ὑπαρχούσης καθαρῶς πνευματικῆς βάσεως. Διὰ τοῦτο, κατ' αὐ-

τόν, ὁ ταῦτισμός τοῦ Ἐγὼ καὶ τῆς συνειδήσεως πρὸς τὴν ψυχὴν, ἀποτελεῖ σπουδαιότατον λάθος τῆς νεωτέρας ψυχολογίας. Τὸ ἐγὼ δὲν εἶναι τὸ πνεῦμα αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ, ἀλλὰ προῖόν ἐκ τοῦ πνεύματος, ἀποτέλεσμα ψυχολογικῆς ἀφαιρέσεως. Ἐφ' ὅσον δὲ Ἐγὼ καὶ συνειδήσις παράγονται ὄχι ἐκ μονομερῶν αἰσθημάτων καὶ παραστάσεων, ἀλλ' ἐξ ἰδιαιτέρας πνευματικῆς δυνάμεως, ὑποχρεούμεθα, κατὰ τὸν Fichte, νὰ ἀναγνωρίσωμεν τὴν ψυχὴν καὶ πνευματικὴν οὐσίαν ὡς βάσιν πάσης ἐνεργείας καὶ πνευματικῆς κινήσεως. Αὐτὸ τὸ αἶσθημα ἀποτελεῖ ἐνεργεῖαν βουλευτικὴν τοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖον παρὰ τῶν ἑξωτερικῶν ἐπιδράσεων μόνον προκαλεῖται εἰς τὴν ἐνεργεῖαν ταύτην. Τὴν λειτουργίαν τῶν νεύρων κατὰ τὴν μεταφορὰν ἐρεθισμοῦ δέχεται παθητικῶς ἡ ψυχὴ καὶ μεταβάλλει ταῦτον ἐνεργητικῶς καὶ ἄφ' ἑαυτῆς εἰς ἐνσυνειδήτητον κατάστασιν. Ἡ συνειδήσις λοιπὸν εἶναι προῖόν ἀντιδράσεως τῆς ἐν ἡμῖν ψυχῆς ἢ πνευματικῆς οὐσίας, καὶ τὸ αἶσθημα παράγεται ἐκ τῆς ἀντιδράσεως ταύτης, ὡς ἀπάντησις τῆς ψυχῆς εἰς ἑξωτερικὸν ἐρεθισμόν, καθορίζουσα τὸ περιεχόμενον (εἶδος—βίβλος) καὶ τὸ πλάτος τοῦ ἐπιδράσαντος ἐρεθισμοῦ. Οὕτω δὲ καὶ ἡ γνῶσις, ὡς ἀντίληψις καὶ αἶσθημα κατ' ἀρχάς, εἶναι ἱκανοποίησις πνευματικῆς βουλήσεως, ἡ ὅποια ὑπὸ τύπον ὁρμῆς ἀποτελεῖ τὴν κατ' αὐτὸ πηγὴν τῆς συνειδήσεως καὶ μάλιστα ὄχι ἀπλῶς ὡς ἐνεργεῖα διαμέραντος καὶ κατεύθυνσις προσοχῆς, ἀλλ' ὡς προεπιάρχουσα καὶ προσυνειδήτος ὁρμὴ πρὸς πραγμάτωσιν ἰδεωδῶν ἐνδιαθέτων. Αἱ μὲρραι χρόνου καὶ χρόνου ἀποτελοῦσι κανόνα τῆς ἐνσυνειδήτου λειτουργίας, διότι προκύπτουσιν ἐκ τῆς ἐνδιαθέτου πνευματικῆς ὁρμῆς, καὶ ὄχι ἐκ τῆς λειτουργίας τῆς συνειδήσεως, ὅπως ὁ Kant ἐνόμιζεν. Ὅπως δ' αὐτὰ, οὕτω καὶ πᾶσα σκέψις ἔγκειται εἰς τὴν προσυνειδήτητον ταύτην πνευματικὴν οὐσίαν. Ἡ ἀντίληψις καὶ τὸ αἶσθημα ἀποτελοῦσιν ἤδη κρίσεις καὶ συλλογισμούς, ἐφ' ὅσον ἀντιπαραβάλλεται καὶ συγκρίνεται ἐρεθισμός τις πρὸς ἄλλον σύγχρονον ἢ προηγούμενον. Τὸ πνεῦμα λοιπὸν ἢ ἡ ψυχὴ εἶναι ἐνδιάθετος ὁρμὴ ὄχι μόνον ἀπὸ ὀλικῆς ἀπόψεως, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀπόψεως βουλήσεως καὶ πνευματικῆς κινήσεως τοῦ ἀτόμου, ἐνέχουσα τὴν οὐσίαν πάσης γενικῆς, ἀντικειμενικῆς κλπ. διανοήσεως καὶ τὰς βιάσεις τῆς ἐξατομικεύσεως ἡμῶν αὐτῶν καὶ τῶν ἀντικειμένων. Εἰς ταύτην τὴν ὁρμὴν ἢ ἐνστικτον, (ὅπως τὴν ὀνομάζει) ἀναφέρει ὁ Fichte τὸν σχηματισμὸν παραστάσεων, τὴν κινήτην καὶ τὴν πνευματικὴν δημιουργικότητα, τὰς συνδέσεις τῶν ψυχικῶν φαινομένων καὶ τὰ συναισθήματα καὶ τὴν βούλησιν, διότι ἀναγνωρίζει ὡς ἰδιότητος αὐτῆς τὸ διανοεῖσθαι καὶ τὸ βούλεσθαι, τὸ δὲ συναισθάνεσθαι θεωρεῖ ὡς συνοδεύουσαν ταῦτα κατάστασιν.

Ἐπὶ τῶν αὐτῶν βάσεων στηρίζεται καὶ ἡ θεωρία τοῦ H. Ulrichi (1806—1884). Ἀναχωρῶν καὶ οὗτος ἀπὸ τῆς ἐννοίας τῆς ψυχῆς, τὴν ὁποίαν ἐρμηνεύει ὡς «τὸ καθ' ἑαυτὸ καὶ ἐν ἑαυτῷ διακρινόμενον» παραδέχεται ὡς οὐσιῶδες αὐτῆς γνώρισμα τὸ διακρίνειν διὰ συγκρίσεως καὶ ἀντιπαραβολῆς καὶ τὸ χωρίζειν. Ἡ διάκρισις ἐκ συγκρίσεων ἀποτελεῖ κατ' αὐτὸν γενικὴν ιδιότητα τοῦ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου ἐκδηλουμένην τόσον κατὰ τὴν λειτουργίαν τῆς συνειδήσεως καὶ τῆς διανοήσεως, ὅσον καὶ καθ' ἕνα τὸν πνευματικὸν βίον εἰς τὰς προσυνειδήτους καὶ ἐνδιαθέτους αὐτοῦ βάσεις. Ἡ συνείδησις ὡς φαινόμενον διακρίσεως καὶ συγκρίσεως ἔχει ἀφ' ἑνὸς μὲν τὰ αἰσθήματα (διὰ τῶν ἐξωτερικῶν ἐρεθισμῶν) τὰ συναισθήματα καὶ τὰς τάσεις ὡς ὑλικὴν βάσιν, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰς παραστάσεις καὶ τὰς χωρικὰς καὶ χρονικὰς σχέσεις, ὡς τυπικὴν βάσιν. Αἱ χωρικαὶ καὶ αἱ χρονικαὶ σχέσεις καὶ αἱ λοιπαὶ ἐνέργειαι διακρίσεων κατὰ ποσόν, ποιόν, ἀναφοράν, τρόπον κλπ. ἀποτελοῦσαι τὰς γενικὰς τυπικὰς βάσεις διακρίσεως καὶ συγκρίσεως τῶν παραστάσεων, τὰς ὁποίας καλοῦμεν κατηγορίας. Ἐπὶ τῇ βάσει τούτων σχηματίζονται αἱ ἐννοιαί, ἐνῶ αἱ κρίσεις καὶ οἱ συλλογισμοὶ εἶναι φαινόμενα τῆς γινομένης διακρίσεως, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ θεμελιῶδες γνώρισμα τῆς ψυχῆς. Ἡ ἀνάμνησις καὶ ἡ ἀνάπλασις τῶν παραστάσεων ἀποτελοῦσιν ιδιότητας ἢ ἱκανότητα τῆς συνειδήσεως ἢ τῆς ἐνεργούσης ψυχῆς, ὑπὸ ὠρισμένην κατεύθυνσιν, ἣν ὀνομάζομεν προσοχήν. Μόνον τὸ διὰ τῆς προσοχῆς ἀπασχολῆσαν τὴν συνείδησιν παραμένει εἰς τὴν μνήμην καὶ ἀναπλάσσεται. Πᾶσα ἀνάμνησις συνδέεται ἐν τῇ συνειδήσει κατ' οὐσίαν, μορφήν καὶ περιεχόμενον τόσον στενῶς, ὥστε νὰ λαμβάνηται ὡς μία ποιότης ἢ ἱκανότης τῆς συνειδήσεως. Ὅταν ἐκλίπη παράστασις ἐκ τῆς συνειδήσεως, παραμένει πάντως ἡ συνείδησις ὅτι ὑπῆρξεν ἐν τῇ συνειδήσει, ὡς συνειδησις δῆλαδὴ ἐνὸς ὄχι παρόντος περιεχομένου. Ἐκ τῆς τοιαύτης συνειδήσεως δυνάμεθα νὰ ἀναπλάσωμεν προηγούμενόν τι ἀφοῦ κατευθύνομεν τὴν προσοχήν ἡμῶν εἰς παρελθούσας παραστάσεις καὶ ἐρεθισμοὺς εἴτε ἀπομακρύνοντες αὐτὴν τῶν παρόντων, εἴτε καὶ διὰ τούτων ἐμβαθύνοντες εἰς τὸ παρελθόν. Ἡ ἀνάπλασις ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ τοῦ συναισθήματος, διότι ταῦτα ἀποτελοῦσι τὸν μοχλὸν κινήσεως καὶ κατευθύνσεως τῆς προσοχῆς. Αἱ ἐν τῇ μνήμῃ διατηρούμεναι παραστάσεις δὲν πρέπει νὰ λαμβάνονται ὡς τύποι, οὔτε ὡς ψυχικὰ φαινόμενα φυλαττόμενα εἰς χώρον τινά, οὔτε ὡς φυσιολογικαὶ ἐντυπώσεις ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ. Οἱ φυσιολογικοὶ ὅροι μόνον ἀρνητικῶς συντελοῦσιν εἰς τὸ νὰ μὴ ἐπανέρχωνται ὅλαι ὁμοῦ αἱ προὑπάρξασαι παραστάσεις εἰς τὴν συνείδησιν. Αἱ παλαιαὶ πα-

ραστάσεις ὅμως παραμένουσιν ὑπ' οὐρανῶν ὡς περιεχόμενον τῆς συνειδήσεως, ἐφ' ὅσον μάλιστα δὲν σημαίνει τίποτε διὰ τὴν συνείδησιν ἂν τὸ περιεχόμενον αὐτῆς ἀνήκει εἰς τὸ παρελθὸν ἢ εἰς τὸ παρόν. Ἡ παραστάσις καθ' ἑαυτὴν εἶναι προῖόν τῆς ψυχῆς καὶ ὡς τοιοῦτον ἀναπλάσσεται, ἐνῶ τὰ αἰσθήματα καὶ τὰ συναισθήματα ἐπανέρχονται εἰς τὴν μνήμην μόνον ὑπὸ μορφήν παραστάσεων καὶ ὄχι καθ' ἑαυτά, δηλαδὴ τυπωτῶς καὶ ὄχι ὕλικῶς. Τοῦτο ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἡ σύνδεσις κατὰ τὴν ἀσπλάσιν ἀποτελεῖ ἐκδήλωσιν τῆς διακριτικῆς ἐνεργείας, εἶναι δηλαδὴ ἐφαρμογὴ τῶν κατηγοριῶν ὁμοιότητος καὶ ἀντιθέσεως, μέρους καὶ ὅλου, χωρικῶν καὶ χρονικῶν σχέσεων καὶ προσδιορισμῶν. Αἱ παραστάσεις δὲν ἐνεργοῦσιν ἢ ζῶσιν ἐν τῇ ψυχῇ ἢ παρὰ τὴν ψυχὴν, ἀλλὰ ἡ ψυχὴ ὑπάρχει εἰς αὐτάς. Αἱ συνδέσεις καὶ ἀφομοιώσεις, χωρισμοὶ καὶ διακρίσεις, κωλύσεις καὶ ἐπισκοπίσεις τῶν παραστάσεων εἶναι ἐνεργεῖαι, τὰς ὁποίας δὲν ἐξισκοῦσιν αἱ παραστάσεις, ἀλλ' ἡ ψυχὴ ἐν αὐταῖς καὶ δι' αὐτῶν. Μόνον τὰ αἰσθήματα καὶ τὰ συναισθήματα προκαλοῦσιν ὑπ' ἑαυτῶν ἀναλόγους παραστάσεις καὶ τάνάπτειν, ἀλλὰ τοῦτο συμβαίνει, διότι καὶ εἰς αὐτὰ ὑπάρχουσι δυνάμεις τῆς ψυχῆς καὶ ἐκδηλοῦνται.

Ὁ Ulrici ἐξακολουθεῖ τὴν ἔρευναν καὶ ἐμβιάθουναι εἰς τὰ κατὰ τὸν ψυχικὸν καὶ πνευματικὸν βίον προσπαθεῖ μᾶλλον τῶν ἄλλων γὰρ προσαρμόσῃ τὰς φιλοσοφικὰς ἀντιλήψεις πρὸς τὰ ἀποτελέσματα ἐκ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Παραμένει ὅμως πάντοτε πιστὸς εἰς τὴν ἔννοιαν περὶ πνεύματος ὡς ἰδιατέρου καὶ ἰδιωτρόπου, ἐνῶ τὰς φυσιολογικὰς λειτουργίας ἐν σχέσει πρὸς τοῦτο, εἴτε παραγνωρίζει καὶ παρακαίμπει, εἴτε ὑποτιμᾷ. Καθορίζων τὰς σχέσεις τῆς ὑποσυνειδήτως ἢ δυναμικῶς ὑπαρχούσης ψυχῆς, τῆς ἐνσυνειδήτου ψυχῆς καὶ τοῦ σωματικοῦ ὀργανισμοῦ, ἀναγνωρίζει κατ' ἀρχὰς ὅτι πλεῖστα συμβαίνουσιν ἐν τῇ ψυχῇ καὶ διὰ ταύτης ἄνευ συνειδήσεως. Πλεῖστα ὑπάρχουσιν ἐν τῇ ψυχῇ, τῶν ὁποίων δὲν ἔχομεν ἄμεσον συνείδησιν, ἀλλ' ἔμφανον καὶ μάλιστα πολλάκις κατόπιον συλλογισμῶν καὶ συμπερασμάτων. Τὰ ἄσυνειδήτως ὑπάρχοντα, ἢ αἱ λανθάνουσαι τὴν συνείδησιν ψυχικὰς καταστάσεις, αἱ ὁποῖαι κατ' ἀνάγκην προηγουῦνται τῆς συνειδήσεως, εἶναι ἢ ἐνὸς μὲν τὰ ἄνευ μεσολαβήσεως ταύτης διδόμενα αἰσθήματα, συναισθήματα, αἱ διαθέσεις καὶ αἱ τάσεις, ἢ ἐτέρου δὲ ἢ διακριτικῆς ἐνεργείας. Διὰ τούτων προκαλεῖται ἐνεργεῖα τῆς συνειδήσεως καὶ μάλιστα ὅταν διὰ τῆς προσοχῆς ἢ ὅλη πνευματικὴ ἐνεργεῖα ἀπομονωθῇ καὶ στραφῇ πρὸς ὀρισμένον εἶδος ἐντυπώσεων, παραστάσεων, συναισθημάτων κλπ.

Τὰ συναισθήματα ἐκλαμβάνει ὁ Ulrici ὡς φαινόμενα συνοδεύοντα τὰ αἰσθήματα καὶ κατὰ τὰ ὅποια ἀντιδρᾷ ἡ ψυχὴ ὀργανικῶς καὶ ἄφ'

ἑαυτῆς. Ἄνευ συναισθήματος, λέγει, δὲν θὰ ἐλαμβάνομεν συνείδησιν ὅτι ἡμεῖς αἰσθανόμεθα. Ὅχι τὸ Ἐγὼ αἰσθάνεται καὶ συναισθάνεται, ἀλλ' ἡ βάσις τοῦ Ἐγὼ, ἡ ψυχὴ. Ἐγὼ δὲν εἶναι τι τὸ πραγματικόν, διότι διὰ τῆς παραστάσεως τοῦ παριστάνοντος παρ' αὐτοῦ τοῦ ἰδίου σχηματίζεται, ὡς παράστασις δ' ἑαυτοῦ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ψυχικῆς ἐνεργείας. Τὸ διὰ τῶν ἐξωτερικῶν ἐρεθισμῶν ἐπερχόμενον πάθος εἰς τὴν ψυχὴν κατὰ τὴν ἀντίδρασιν αὐτῆς προκαλεῖ τὸ φαινόμενον εὐαρεσκείας ἢ δυσαρεσκείας, ἥτοι τοῦ συναισθήματος. Τὸ περιεχόμενον τούτου καθορίζεται ὑπὸ τοῦ χαρακτῆρος τῆς ἐπίδρασεως καὶ ἀντιδράσεως, τὰς ὁποίας προκαλεῖ τὸ αἰσθημα (π. γ. ἐρεθισμὸς, καθησυχασίς, ἐπίτασις, συστολὴ κλπ.). Τὰ συναισθήματα εἶναι ἢ ἐξ αἰσθημάτων, ἢ ἐκ παραστάσεων, ἢ ἐξ ἐνεργειῶν. Εἰς τὰ ἐξ αἰσθημάτων συναισθήματα περιλαμβάνει τὰ ὕλικὰ συναισθήματα, τὸ αὐτοσυναίσθημα καὶ τὴν διάθεσιν. Εἰς τὰ ἐκ παραστάσεων, τὰ συναισθήματα συμπαθείας καὶ ἀντιπαθείας, φόβου καὶ ἐλπίδος, προσδοκίας, ἐνυπομονησίας, ἐκπλήξεως, ἀπελπισίας καὶ συγχύσεως. Εἰς τὰ συναισθήματα τέλος ἐνεργείας συγκαταλέγει τὰ συναισθήματα ἐλευθερίας καὶ πίεσεως, ἀνίας καὶ διαχύσεως καὶ τὰ ἐκ τῶν πνευματικῶν ὁρμῶν συναισθήματα, ἥτοι τὰ κοινωνικὰ κλπ. Οὕτω περιεχόμενον αἰσθήματος καὶ συναισθηματικὸς τόνος πηγάζουσιν ἀμέσως ἐκ τῆς ψυχῆς, ἢ ἀποτελοῦσιν, ὅπως θὰ ἐλέγομεν, βασικὰς ἰδιότητας τῆς ἀλληλεπιδρώσεως ψυχῆς. Ταῦτα μετὰ τῆς κατ' ἐπίδρασιν αὐτοκινησίας (διακρίσεως) τῆς ψυχῆς προκαλοῦσι τὴν λειτουργίαν τῆς συνειδήσεως. Ἐνῶ δὲ τὸ αἰσθημα καὶ συναίσθημα ἔρχονται ἐκ τῶν ἔσω πρὸς τὰ ἔξω, κατὰ τὴν ψυχικὴν κίνησιν ἢ ἐνέργειαν κατευθύνεται ἐκ τῶν ἔξω πρὸς τὰ ἔσω, ὅποτε ἡ ψυχὴ διακρίνει καὶ συγκρίνει μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἀντιθέτως κατευθυνόμενων ἐνεργειῶν, μεταξὺ ἑαυτῆς καὶ τῶν ἀντικειμένων. Ἐντεῦθεν προκαλεῖται ἡ ἀκουσία ἢ ἔκουσία κατεύθυνσις τῆς προσοχῆς, ἥς ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ μεταβολὴ αἰσθήματος εἰς ἀντίληψιν ἢ ἐπαναφορὰ παραστάσεως εἰς τὴν συνείδησιν καὶ ἀνάπλασις. Ἡ ὁρμὴ εἶναι τὸ σχετικόν τῆς ἀνάγκης καὶ ἔκφρασις τῆς αὐτενεργείας τῆς πνευματικῆς, ὡς τοιαύτη δ' ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τοῦ αἰσθήματος καὶ τοῦ συναισθήματος. Ἡ ἀνάγκη ἐκφράζει τὴν ἐξάρτησιν τοῦ ἀτόμου ἐκ τῆς φύσεως, ἢ αὐτενέργεια τὴν αὐθυπαρξίαν του, τὴν σχετικὴν ἀνεξαρτησίαν καὶ τὴν δύναμιν τῆς αὐτοκυριαρχίας. Ἡ ὁρμὴ λοιπὸν εἶναι ἀντίδρασις τῆς αὐτοσυντηρησίας καὶ συντηρήσεως τοῦ εἶδους, πρὸς τὴν ἀναγκαίαν ἐξάρτησιν, δηλαδή διάφορος ἐκδήλωσις ὁρμῆς πρὸς αὐτοσυντηρησίαν. Ἡ τάσις εἶναι αὕτη ἢ γενικὴ ὁρμὴ, ὡς ἐκδήλωσις ἐσωτερικῆς ἀνάγκης πρὸς ἱκανοποίησιν καὶ θερα-

πέλαν. Τὴν ἐνσυνειδήτου συναισθηματικὴν τάσιν ὀνομάζομεν κλίσιν, λαχτάραν, ἀπαίτησιν. Ἡ τάσις μεταβάλλεται εἰς ἐπιθυμίαν, ἐφ' ὅσον τῆ βοηθεία ἰκανοποιήσεως ὁρμῆς τινὸς κατευθύνεται πρὸς ἀπόκτησιν, χρῆσιν, πραγμάτων ὠρισμένου ἀντικειμένου ἢ σκοποῦ, οὔτινος ἢ παραστάσις ἀποτελεῖ ἀναγκαίαν προϋπόθεσιν. Διαρκεῖς τάσεις ὠρισμένους καὶ τὰς ἀπαραιτήτους εἰς τὸν βίον καταστάσας ἐπιθυμίας ὀνομάζει ὁ Ulrici πάθος. Ἡ βούλησις διακρίνεται τῆς ἐνσυνειδήτου τάσεως καὶ ἐπιθυμίας κατὰ τὸ ὅτι ἀποτελεῖ αὐτοκαθαρισμὸν προϋποθέτοντα αὐτοσυνειδησίαν κανονίζουσαν ἢ κωλύουσαν καὶ κατὰ περιστάσεις προϊούσαν τὴν ἐκτέλεσιν ἐπιθυμίας, πρᾶγμα τὸ ὅπολον ἐξαργυρᾶται ἐξ ὠρισμένης ἀποφάσεως. Βάσις τῆς βούλησεως ὡς καὶ πάσης ἰδιαιτέρας ὁρμῆς εἶναι γενικὴ βούλησις καὶ ὁρμή, τὸ θεμελιώδες χαρακτηριστικὸν τῆς ψυχῆς μετὰ τῆς δυνάμεως αὐτῆς τοῦ διακρίνειν καὶ συγκρίνειν.

Ὁ Ulrici διὰ τοῦ ὀρισμοῦ τῆς συνειδήσεως, δύναται νὰ εἴπῃ τις, ὅτι πλησιάζει μᾶλλον πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Ἡ θεϊτικὴ ὅμως αὐτοῦ φιλοσοφία δὲν ἀφίνει αὐτὸν νὰ χωρισθῇ τοῦ τόσον ἀγαπητοῦ εἰς τὸν ἰδεαλισμὸν θέματος περὶ ψυχικῆς καὶ πνευματικῆς οὐσίας καὶ τῶν ἰδιοτήτων αὐτῆς. Διὰ τοῦτο θέτει ὡς βάσιν τῆς λειτουργίας συνειδήσεως καὶ αἰτίαν ψυχῆν τινα ἀόριστον, ἢ μᾶλλον ἐννοίας ἰδιοτήτων, τὰς τάσεις καὶ τὴν βιανότητα τοῦ διακρίνειν, τὰ δ' αἰσθητήματα, τὰς ἐντυπώσεις καὶ τὰς ἔξωθεν ἐπιδράσεις λαμβάνει ὑπ' ὄψιν ὡς συμβεβηκότα ἢ μέσα προκαλοῦντα τὴν ψυχικὴν ἐνέργειαν. Μόλα ταῦτα ὅμως τὰς ἀόριστους ὑποθέσεις τῶν προηγουμένων, περὶ ὁρμῆς κλπ., τείνει νὰ καταστήσῃ νοητὰς καὶ λογικῶς ὀρθὰς ἀναγνωρίζων τὸ ἰδιόρρυθμον καὶ ἰδιότροπον τοῦ ψυχικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ βίου. Κατὰ τὸν Edward von Hartmann (Die moderne Psychologie—L. 1901) ὁ Ulrici μετ' ὀλιγοτέρας μὲν τοῦ I. H. Fichte ἄξιοσε καὶ ἀγχινοίας κάμνει χρῆσιν ἔθρων καὶ ὀρισμῶν, ἐξυπηρετεῖ ὅμως μᾶλλον τῶν ἄλλων τὴν περὶ ὑποσυνειδήτου θεωρίαν. Ἡ ἀξία αὐτοῦ συνίσταται πάντοτε εἰς τὰ κατὰ τὸν καθορισμὸν τοῦ εἶδους καὶ τοῦ τρόπου λειτουργίας συνειδήσεως, ὡς καὶ εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ σχηματισμοῦ καὶ τῆς ἀναπλάσεως τῶν παραστάσεων, πράγματα, τὰ ὅποια ὑπερβάλλουσι κατὰ πολὺ τὰς ἀντιστοιχοῦς θεωρίας τοῦ Herbart καὶ τῆς σχολῆς αὐτοῦ.

Ἄλλὰ πλὴν τούτων ἡ ἐννοια περὶ ψυχικῆς οὐσίας παραμένει καὶ προκαλεῖ ποικίλας ἐρμηνείας ἀναφερομένας καὶ εἰς τὰς θεωρίας τοῦ Καρτεσιῶν ἀκόμη. Ὁ Günther (1783—1863) μάλιστα διακρίνει τὴν ψυχὴν τοῦ πνεύματος. Ψυχὴν θεωρεῖ τὸν φυσικὸν λόγον τῆς ὀπαρξεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς λειτουργίας τῶν αἰσθητηρίων αὐτοῦ ὀργάνων.

ἔνῳ πνεῦμα κατ' αὐτὸν εἶναι ἡ ἀνωτέρα ἀρχὴ τῆς διανοήσεως, ἀντιλήψεως καὶ αὐτοσυνειδησίας. Αὐτὸ τοῦτο φρασεῖ καὶ ὁ Traubdorf (1782-1863) ἀναφέρων ὡς ἐκδήλωσιν τῆς πνευματικῆς οὐσίας τὴν ἐν τῇ συνειδήσει ἐνότητα τῶν πολλαπλῶν καὶ ἀκείρων ἐπιδράσεων καὶ φαινομένων. Οὕτω δὲ εἰς τὴν πνευματικὴν οὐσίαν ἀναγράφονται ἄλλοτε μὲν αὕτη, ἄλλοτε δ' ἐκείνη ἢ ἰδιότης, ἀναλόγως τῶν ἰδιαιτέρων καὶ προσωπικῶν ἀντιλήψεων τῶν οὕτω φιλοσοφούντων. Ὁ Weisse (1801—1866) καὶ οἱ αἰσθητικοὶ τῆς ἰδεαλιστικῆς κατηγορίας ἀναγνωρίζουσιν ὡς κεντρικὴν ἰδιότητα τῆς πνευματικῆς οὐσίας τὴν φαντασίαν, ἄλλοι τὴν ἱκανότητα ἐκτιμήσεως καὶ διακρίσεως τῆς ἀξίας, ἄλλοι τὴν βούλησιν καὶ τὰς τάσεις μετὰ τοῦ κρίνειν. Κατ' αὐτὸν ὁμοῦς τὸν τρόπον ἡ πνευματικὴ οὐσία παραμένει ἀκαθόριστος καὶ θὰ παραμένῃ βεβαίως τοιαύτη, ἐφ' ἧσον χωρίζεται τῆς ἀνθρωπίνης ἐμπειρίας. Οὕτω δὲ καὶ ὁ ἰδεαλισμὸς εὐρίσκεται διαρκῶς πρὸ ἀγνώστου πνευματικοῦ κόσμου ἢ κόσμου τῶν πνευμάτων, ἀνεξαρτήτως ὑπάρχοντος καὶ μυστηριωδῶς ἐνεργοῦντος (spiritismis), ὅπως ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῆς ἰδεαλιστικῆς ἐρμηνείας τῶν παθολογικῶν ἰδίας ψυχικῶν φαινομένων (παραφροσύνης, ὑπνοβασίας κλπ.).

Αἱ ἰδεαλιστικαὶ ἀντιλήψεις περὶ ψυχῆς καὶ ψυχικῶν φαινομένων ὡς ὑποθέσεις καθαρὰ καὶ λογικὰ πλοκαὶ τῶν διαφορῶν ἐννοιῶν, δὲν κατώρθωσαν νὰ ἱκανοποιήσουν τὴν νεωτέραν ἐρμηνευτικὴν ἐπιστήμην. Μόνον ἡ πολεμικὴ αὐτῶν πρὸς τὸν ἐξαπλούμενον ὕλισμον ἐσημείωσε τὴν ἐπιτυχίαν, ὅτι τὰ πνευματικὰ φαινόμενα καὶ ὁ ψυχικὸς ἐν γένει βίος δὲν εἶναι προϊόντα φυσιολογικῆς τοῦ σώματος λειτουργίας ἀπλῶς, ὅτι ὁ ἄνθρωπος χαρακτηριζόμενος ὡς πνευματικὸν ὄν δὲν παράγεται ἐκ κατωτέρων ὀργανισμῶν, ὅτι τέλος ὁ πνευματικὸς βίος δὲν εἶναι ἀτομικῆς φύσεως ἀλλὰ γενικῆς, ἐκδηλούμενος εἰς τὰς διανοητικὰς, αἰσθητικὰς καὶ ἠθικὰς τοῦ ἀτομικοῦ ψυχικοῦ βίου σχέσεις. Ὁ ἄκρος ἰδεαλισμὸς, διὰ τῆς ἐξελέξεως καὶ τοῦ χρόνου, ἀρχίζει νὰ ἀποβάλλῃ τὴν ἀκρότητα αὐτοῦ καὶ νὰ προσεγγίξῃ πρὸς τὴν πραγματικότητα ὑπὸ τὴν μορφήν κριτικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Ἡ ἀπαγοήτευσις, ἡ ὁποία προῆλθεν εἰς τὴν ἐπιστήμην ἐκ τῶν ἀνευ πρακτικῆς σημασίας μεγάλων ἰδεαλιστικῶν συστημάτων καὶ τὸ ἀμφίβολον τοῦ ἄκρου ψυχολογισμοῦ καὶ ἐμπειρισμοῦ, προῦκάλεσαν στροφὴν τῆς ἐπιστήμης πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ δὴ πρὸς τὰ μᾶλλον σαφῶς ἐρμηνεύοντα τὴν πραγματικότητα φιλοσοφικὰ συστήματα. Ὑπὸ τὸς Ad. Traidellenburg (1802—1872) δημοσιουργεῖται νέα ἀριστοτελικὴ σχολὴ σκοπὸν θέσασα τὸν δι' ἱστορικῆς συνέχειας καὶ ἀναπτύξεως τῶν θεωριῶν τοῦ Ἀριστοτέλους σχηματισμὸν «ὀργανικῆς ἀντιλήψεως περὶ κόσμου καὶ ζωῆς» ὑπὸ τὴν γενικὴν ἐννοίαν τοῦ «τέλους»

ὑπὸ τὸ ὁποῖον ἡ πνευματικὴ ζωὴ παρουσιάζεται ὡς δημιουργικὴ κίνησις ὑπὸ τὰς κατηγορίας τοῦ χώρου καὶ χρόνου. Ἐπίσης ἕτεραι σχολαί φιλοσοφικαὶ ἐμφανίζονται προσανατολιζόμεναι εἰς τὰς θεωρίας τοῦ Καντίου. Ὑπὸ ταύτας ἡ μεταφυσικὴ λαμβάνει μᾶλλον μορφὴν γνωσεολογίας ἢ θεωρίας τῆς γνώσεως. Ὁ μεταφυσικὸς ἰδεαλισμὸς ἔσχε μὲν ὁπαδοὺς μέχρι τῶν συγχρόνων, ἀπέβαλεν ὅμως τὴν πεποιθήσιν του περὶ οὐσίας πνευματικῆς καὶ ἐδημιούργησε πίστιν εἰς γενικὴν πνευματικὴν ζωὴν ἐκδηλουμένην εἰς τὴν διανόησιν, τὰς ἠθικὰς σχέσεις καὶ τὰς αἰσθητικὰς ἀντιλήψεις (Kuesen).

Ἡ ψυχολογία ὑπὸ τὴν κατεύθυνσιν ταύτην ὑποβιάλλεται βεβαίως εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν θεωρίαν τῆς γνώσεως. Καθ' ἑαυτὴν θεωρεῖται ἐμπειρικὴ καθαρῶς συλλέγουσα παρατηρήσεις καὶ ὑλικὸν διὰ τὴν γνωσεολογίαν καὶ τὴν λογικὴν. Τὰ ψυχικὰ φαινόμενα ἐξαρτῶνται ὄχι ἐκ τῶν αἰσθημάτων, ἀλλ' ἐκ πνευματικῶν καθαρῶς παραγόντων, ἦτοι τῆς ἀντιλήψεως, τῆς προσοχῆς καὶ τῶν παραστάσεων ἢ ἰδεῶν.

Κατὰ τὸν Friedr. Weherweg (1826—1871) ἡ γνώσις προέρχεται ἐκ πνευματικῆς καθαρῶς ἐνεργείας, δυνάμει τῆς ὁποίας προκύπτει ἡ ἐνσυνειδήτος παρίστασις τῆς πραγματικότητος. Ἡ γνώσις εἶναι ἄμεσος μὲν ἄφ' ἑνὸς προερχομένη ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς ἀντιλήψεως τῆς σχηματιζομένης τῇ βοήθειᾳ τῶν αἰσθημάτων μετ' ἐνσυνειδήτον ἐπεξεργασίαν, ἔμμεσος δ' ἐφ' ὅσον προκύπτει ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς ἀντιλήψεως, ἡ ὁποία τὰς μονομερεῖς παραστάσεις συνδέει καὶ ἀφομοιῶναι πρὸς ἀλλήλας, δι' ἐνόσεως τῶν γνωρισμάτων ἢ χωρισμοῦ αὐτῶν, καὶ σχηματίζει οὕτω γενικὰς παραστάσεις, ὑποβιαλλομένης καίτιν εἰς πνευματικὴν ἐπεξεργασίαν καθ' ἣν ἐκ τῶν γνωρισμάτων τῶν γενικῶν παραστάσεων διακρίνονται τὰ ἀληθῆ καὶ οὐσιώδη, ἅτινα ἀποτελοῦσι τὴν ἐννοιαν κατὰ βάθος. Τὸ πλάτος τῆς ἐννοίας ἐκτείνεται βεβαίως διὰ τῶν γενικῶν παραστάσεων μέχρι τῶν μερικῶν τοιούτων, ὡς ἔχομεν ἐκ τῶν ἀντικειμένων. Ἐπομένως ἡ ἐνσυνειδήτος καὶ ἡ διανοητικὴ λειτουργία ἀποτελοῦσι κατὰ τὸν Überweg τὸν ἀληθῆ κόσμον καὶ τὴν βίαν τῆς γνώσεως. Ἡ διάκρισις ἀντικειμένου καθ' ἑαυτό, ἀσχέτου πρὸς τὰς ἐν ἡμῖν ψυχικὰς λειτουργίας, οὐδεμίαν σημασίαν ἔχει, διότι τὰ ἀντικείμενα εἶναι τοιαῦτα, ἐφ' ὅσον ἐν τῇ συνειδήσει ἡμῶν κατόπιν πνευματικῆς ἐπεξεργασίας ἐκδηλοῦνται.

ζ'. Ὁ ἰδεαλισμὸς ἐν Γαλλίᾳ καὶ Ἀγγλίᾳ.

Ὁ κριτικὸς ἢ εἰς τὴν γνωσεολογίαν βασιζόμενος τοιοῦτος ἰδεαλισμὸς ἀπομακρυνόμενος τῶν περὶ ψυχικῆς οὐσίας θεωριῶν, περιορίζεται εἰς τὰ κατὰ τὴν λειτουργίαν τῆς συνειδήσεως καὶ τῆς διανοήσεως.

προσπαθῶν νὰ ἐρμηνευση τὰ ψυχικὰ καὶ πνευματικὰ φαινόμενα διὰ τούτων. Προσεγγίζει δὴλαδὴ πρὸς τὸν ψυχολογισμόν καὶ τὸν ἐμπειρισμόν καὶ διαφέρει τούτου μόνον, διότι δὲν θεωρεῖ τὴν ψυχολογίαν ὡς βᾶσιν τῆς φιλοσοφίας. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον μορφοῦται ὁ ἰδεαλισμὸς λόγῳ τῆς προόδου τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τοῦ ὕλισμοῦ βεβαίως, ἀλλ' ἡ τοιαύτη αὐτοῦ διαμόρφωσις ἐν Γερμανίᾳ εἰς ἐκλεκτισμὸν μεταξὺ Καντιανῆς καὶ ἰδεαλιστικῆς συστηματικῆς φιλοσοφίας, συναντᾶται πρὸς παρομοίας ἀντιλήψεις ἐν Γαλλίᾳ καὶ Ἀγγλίᾳ, περὶ τῶν ὁποίων εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ κάμωμεν λόγον εἰς τὴν θέσιν ταύτην.

Ἀπὸ τοῦ Condillac καὶ ἐν Γαλλίᾳ παρατηρεῖται ἀντίδρασις κατὰ τοῦ ὕλισμοῦ καὶ αἰσθητισμοῦ (sensualismus). Ὁ Lagomiguiéγε παραδέχεται ἀνεξάρτητον τῶν αἰσθημάτων ψυχικὴν καὶ πνευματικὴν ἱκανότητα πρὸς μόρφωσιν τοῦ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου, τῆς ὁποίας ἐκδήλωσιν θεωρεῖ τὴν προσοχὴν. Ἐκ τῆς προσοχῆς προκύπτει ἡ σύγκρισις ἢ ἀνακαλύπτουσα τὰς ἀπλᾶς σχέσεις τῶν ἀντικειμένων, καὶ ἡ διανόησις ἢ σκέψις ἢ ἀντιλαμβανομένη καὶ ἐπεξεργαζομένη τὰς διαφόρους σχέσεις. Ἄνευ διακρίσεως τῶν σχέσεων καὶ διανοητικῆς αὐτῶν ἐπεξεργασίας, ἡ μηχανικὴ λειτουργία τῶν αἰσθητηρίων καὶ τοῦ νευρικοῦ συστήματος, οὐδεμίαν σημασίαν ἔχουσι, κατ' αὐτόν. Τὰ αἰσθητήρια ὄργανα διὰ τῶν ἐρεθισμῶν καὶ τῶν ἐντυπώσεων προκαλοῦσι τὴν πνευματικὴν λειτουργίαν, ἡ ὁποία ὑπὸ τύπον προσοχῆς κατευθύνεται εἰς ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν συσχετίσιν, ἐκτιμῶσα καὶ προτιμῶσα, τοῦτο ἢ ἐκεῖνο, ὁπότε ἔχομεν ἐκδήλωσιν ἐπιθυμίας καὶ τάσεως πρὸς ἑλευθέραν ἐκλογὴν. Τὸ σύστημα τῶν τοιούτων πνευματικῶν ἱκανοτήτων ἐκδηλοῦται εἰς τὴν σκέψιν. Ὁ Royer Collard (1763—1843) ὁπαδὸς τῆς σκωτικῆς φιλοσοφίας, ἀντὶ τῆς ἀκαθορίστου ἐννοίας τῆς προσοχῆς, θέτει τὴν ἀντίληψιν ὡς ἰδιότροπον πνευματικὴν ἐνέργειαν. Ἡ ἀντίληψις, κατ' αὐτὸν δὲν εἶναι ἀπλῶς ὑποκειμενικὴ, ἀλλὰ καὶ ἀντικειμενικὴ κανονικῶς καὶ ἐπὶ τῇ βᾶσει ὠρισμένων νόμων συμβαίνουσα. Αὕτη ἀποκαλύπτει κατ' ἀρχὰς τὴν ὄντοτητα ἡμῶν καὶ ἀποδεικνύει τὴν ταυτότητα αὐτῆς κατὰ χρονικὴν διάρκειαν. Ἡ διάρκεια δὲν λαμβάνεται ἐξ ἐπιδράσεως τῶν ἀντικειμένων, ἀλλ' ὑπάρχει ἐν ἡμῖν μόνον καὶ εἶναι διάφορος τῆς διαδοχῆς, ἡ ὁποία προὔποθέτει καὶ δὲν σχηματίζει τὴν διάρκειαν. Δυνάμει τῆς ἀντιλήψεώς μας τέλος ἀναγνωρίζομεν ἑαυτοὺς ὡς αἰτίαν τοιαύτης ἢ τοιαύτης παραστάσεως τῶν ἀντικειμένων. Ταῦτα πάλιν, ἐφ' ἧσον δὲν ἀποτελοῦσι καθ' ἑαυτὰ αἰτίαν, ὡς ἀποτελέσματα πρέπει νὰ ἔχωσιν αἰτίαν ὑπάρξεως, τὴν ὁποίαν δὲν δυνάμεθα ἐκ τῶν σχέσεων αὐτῆς νὰ γνωρίσωμεν, ὅπως καὶ τὴν τοῦ ἀντιλαμβανέσθαι ἡμῶν αὐτῶν. Ὅπως οὗτοι,

αὐτῶ καὶ ὁ Théodore Jouffroy (1796—1842) ἀποκρούων τὸν ὕλισμὸν καὶ ἀπορρίπτων τὰς μεταφυσικὰς ἐννοίας, προσπαθεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα ἐκ τῆς ἰδιοτρόπου ψυχικῆς καὶ πνευματικῆς λειτουργίας, ἐξ ἐνδιαθέτων καὶ ἐμφύτων εἰς τὸν ἄνθρωπον ἰκανοτήτων. Μεταξὺ τῶν φυσιολογικῶν καὶ τῶν ψυχικῶν φαινομένων ὑπάρχει ἡ διαφορὰ ὅτι ἐκεῖνα μὲν ἐμφανίζονται συνδεδεμένα κατὰ σχέσεις, ταῦτα δὲ ἐκδηλώνουσι τὴν αἰτίαν ἑαυτῶν, τὸ Ἐγώ. Ὁ Jouffroy ἀναγνωρίζει ἐξ ἐνδιαθέτους ψυχικὰς δυνάμεις ἢ ἰκανότητας: 1) τὰς ἐμφύτους τάσεις (φιλοδοξία, περιέργεια, ἀφροσύνη), 2) τὰ αἰσθήματα, 3) τὴν διάνοησιν, 4) τὴν κατὰ βούλησιν κίνησιν, 5) τὴν ἰκανότητα πρὸς ἀνακοίνωσιν καὶ 6) τὴν βούλησιν. Ἐπὶ τῇ βίσει τῶν ἰκανοτήτων τούτων ὁ ἄνθρωπος ἐνσυνειδήτως ἐκπληροῖ ὁρισμένον σκοπὸν ἐν τῷ κόσμῳ. Πᾶσα ὄντως ἔχει σκοπὸν, ἀλλ' εἰς τὸν ἄνθρωπον ἐνυπάρχει ἡ ἐνσυνειδήτος τάσις πρὸς τὸν σκοπὸν ὅστις ὑπόκειται εἰς τὸν γενικώτατον τοῦ σύμπαντος σκοπὸν, τὸ ὅποιον, ὡς σύνολον ἐκπληροῖ ἐπίσης ὁρισμένον σκοπὸν. Ἡ γνώσις τοῦ σκοποῦ τοῦ σύμπαντος μόνον πιθανῶς πῶς εἶναι δυνατὴ, ἐνῶ ἡ γνώσις τοῦ ἀνθρωπίνου σκοποῦ εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι ἀκριβὴς διὰ τῆς ἐπιστήμης. Καὶ ὁ Λιπρέτε (1776—1826) ἀναχωρῶν ἀπὸ τὴν ὑπὸ τέσσαρας μορφῶν παρουσιαζομένην πνευματικὴν λειτουργίαν, ἦτοι τοῦ συναισθάνεσθαι, ἐνεργεῖν, συγκρίνειν, διαιρεῖν καὶ ἐρμηνεύειν διὰ συσχέτισεως αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος, παραδέχεται ὅτι ἡ ἀντίληψις δὲν ἀποτελεῖται ἀπλῶς ἐκ τοῦ αἰσθήματος, ἀλλὰ ἐμπεριέχει πάντοτε τὸ φαινόμενον παραστίσεως. Πάντοτε ἡ ἀντίληψις προκαλεῖ ἀντίδρασιν προϋποθέτουσιν ἐνεργοῦν ὑποκείμενον. Ἡ γνώσις κατ' ἀρχὰς εἶναι παθητικῆς φύσεως. Τὰ αἰσθήματα μετὰ τῶν ἐξ ἀναμνήσεως ἐντυπώσεων ἀποτελοῦσιν ὁμάδας (concretiones) ἀπλῆς. Τὸ ὑποκείμενον ὅμως (subjekt) ἐνεργεῖ καὶ ἔχει συνείδησιν ἑαυτοῦ διὰ τοῦ αἰσθήματος τῆς ἐντάσεως, ἡ ὁποία, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀντίληψιν τοῦ Βίβαν, δὲν εἶναι ἀπαραιτήτως μιᾶς αἰσθήσεως. Ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἔξω κόσμον, κατὰ τὸν Λιπρέτε, θὰ ἡδυνάμεθα νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι ἔχομεν ἄμεσον ἐποπτεῖαν αὐτοῦ, ἀλλ' ἡ σύγκρισις ἀποδεικνύει ὅτι μεταξὺ τῶν ἀντικειμένων ὑπάρχουσι διαρκεῖς σχέσεις, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἀνεξάρτητοι τόσον τῶν πνευματικῶν λειτουργιῶν, ὅσον καὶ τῆς ἀλλαγῆς καταστάσεων καὶ φαινομένων. Αἱ διαρκεῖς καὶ σταθεραὶ αὗται σχέσεις ἀποδεικνύουσιν, ὅτι ὁπίσθεν τῶν φαινομένων κρύπτεται ἡ ἀληθὴς πραγματικότης, τὸ νοούμενον. Τὰ νοούμενα δὲν διαφεύγουσιν, ὅπως ὁ Καντ ἐνόμιζε, τὴν ἐπιστημονικὴν παρατήρησιν, ἀλλ' ἀποτελοῦσι τὸν κατανοούμενον κόσμον, τὸν ὅποιον ἡ Φυσικὴ ἀνακαλύπτει ὁπίσω τῶν φαινομένων καὶ

διατυπώνει μαθηματικῶς. Ἡ περὶ ὕλης, ψυχῆς καὶ θείας ὀντότητος, ὡς οὐσιῶν ἀντίληψις, ἀποτελεῖ ὑπόθεσιν ὅπως καὶ πᾶσα ἐπιστημονικὴ γνῶσις. Αἱ ὑποθέσεις ὁμῶς εἶναι ἔννοιαι, νοουμένα καὶ ὄχι ἀντικείμενα ἢ οὐσίαι χωρικῶν καὶ χρονικῶν διαστάσεων καὶ σχέσεων.

Ἡ εἰς τὸ φαινόμενον τῆς συνειδήσεως καὶ τῆς διανοήσεως, καίτοι ὑπὸ διαφόρους ὁρους ἐπιστημονικούς, συγκέντρωσις τῆς πρόσοχῆς τῶν ἐπιστημόνων τῆς κατευθύνσεως ταύτης, ἀρχίζει νὰ θέτῃ ὡς βάσιν τῆς μεταφυσικῆς καὶ γνωσεολογίας, τὴν ψυχολογίαν. Ὁ Victor Cousin (1792—1867) ἐκλεκτικῶς μεταξὺ σκωτικῆς φιλοσοφίας καὶ γερμανικῆς μεταφυσικῆς πρεσβεύων, εἰς τὴν ἐρμηνεῖαν τῶν ψυχικῶν φαινομένων καὶ εἰς τὴν ψυχολογίαν στηρίζει τὰς μεταφυσικὰς αὐτοῦ ἀντιλήψεις περὶ διανοήσεως καὶ συνειδήσεως. Ὁ διακρίνων τὸν ἄνθρωπον τῶν ἄλλων ὄντων νοῦς ἀποτελεῖται ἐξ ἰδεῶν καὶ μάλιστα ἐκ τῶν ἰδεῶν: ἀπείρου, πεπερασμένου καὶ τῆς σχέσεως αὐτῶν. Αὗται εἶναι ἐνδιάθετοι καὶ, ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν γίνεται πᾶσα πρόσληψις καὶ ἀφομοίωσις, πᾶσα ψυχικὴ ἐνέργεια. Ὁ Cousin ἀπορρίπτει τὸν ἐμπειρισμὸν τοῦ Locke κάμνων χρῆσιν ἀποδείξεων τοῦ Kant, τοῦ ὁποίου πάλιν τὸν ὑποκειμενισμὸν πολεμᾷ καὶ παραδέχεται νοῦν ἀπρόσωπον. Ὁ νοῦς εἶναι ὑποκειμενικὸς μόνον ἐν καταστάσει ἀντιδράσεως, καθ' ἑαυτὸν ὁμῶς ἔρχεται εἰς ἄμεσον πρὸς τὸ ἀπόλυτον συνάφειαν καὶ ταυτίζεται πρὸς αὐτό. Ὡς διανοητικὴ ἀντίδρασις εἶναι ψυχικὸν φαινόμενον, ἀλλὰ καθ' ἑαυτὸν ὑπερβαίνει τὰ ὅρια ψυχικῆς λειτουργίας καὶ κινεῖται μεταξὺ ἰδεῶν ἐνδιαθέτων καὶ ἰδεῶν. Ἐπὶ τῆς αὐτῆς κατευθύνσεως κινοῦνται καὶ οἱ κατόπιν γάλλοι ἰδεαλισταὶ καὶ πολέμοι τοῦ ἐμπειρισμοῦ καὶ ὕλισμοῦ P. Janet, Caro, Ravaisson (1818—1900) προσεγγίζοντες κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἦττον εἰς τὰς θεωρίας τοῦ Καρτεσίου, καὶ ἀναγνωρίζοντες ἄλλοτε μὲν τὴν διανόησιν, ἄλλοτε δὲ τὴν βούλησιν ὡς χαρακτηριστικὰ τῆς ἐνδιαθέτου εἰς τὸν ἄνθρωπον δυνάμει, τῆς καθιστώσης δυνατὴν τὴν πνευματικὴν λειτουργίαν.

Καὶ ἐν Ἀγγλίᾳ ὁ ἰδεαλισμὸς ἀπὸ τοῦ Berkeley ἐσυνεχίσθη, ἀπὸ τὰ μέσα δὲ τοῦ 19ου αἰῶνος διὰ μεταφράσεως τῶν ἔργων τοῦ Hegel καὶ τοῦ Καντίου, ἐνισχύθη, ὥστε καὶ εἰς τὴν πατρίδα τῆς θεωρίας τοῦ Λαρβίνου καὶ τοῦ Spencer νὰ ἀναπτυχθῇ ἀντίδρασις πρὸς τὸν ἄκρον ἐμπειρισμὸν καὶ πρὸς τὸν ὕλισμὸν. Τὸν ἰδεαλισμὸν συνετήρησεν ἢ ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν θεολογίαν διδασκομένη φιλοσοφία, ἢ δὲ διὰ τοῦ Reid, ἰδρυτοῦ τῆς σκωτικῆς φιλοσοφίας (common sense), ἀντίδρασις πρὸς τὰς θεωρίας τοῦ D. Hume, ἐνισχύεται διὰ τῆς φιλοσοφίας τοῦ W. Hamilton καὶ ἀντιπροσωπεύει οὕτω τὸν νεώτερον ἀγγλικὸν ἰδεαλισμὸν. Ὁ W. Hamilton (1788—1856) διὰ τῆς φιλοσοφίας του θεωρεῖ κατ' ἄρ-

χὰς ἀνάγκην νὰ προσδιορίσῃ καὶ καθορίσῃ τὰς λειτουργίας ἢ τὰ φαινόμενα τῆς συνειδήσεως, κατόπιν δὲ νὰ ἀσχοληθῇ εἰς τοὺς διέποντας ταῦτα νόμους καὶ κανόνες, ἵνα ἐπὶ τῇ βίᾳσι τούτων σχηματίσῃ συμπεράσματα περὶ τῶν προκαλούντων τὰ φαινόμενα ταῦτα αἰτίων, ἦτοι τοῦ Ἐγώ, τοῦ ὄχι—Ἐγὼ καὶ τοῦ Θεοῦ. Θεμελιώδης βάσις παντὸς ψυχικοῦ φαινομένου, κατὰ τὸν Hamilton, εἶναι ἡ συνείδησις, ἡ ὁποία δὲν δύναται μὲν νὰ ὁρισθῇ, ἔφ' ὅσον ἀποτελεῖ βάσιν πάσης γνώσεως δύναται ὅμως νὰ ἀναλυθῇ φιλοσοφικῶς. Διὰ παρατηρήσεως καὶ συγκρίσεως τῶν γεγονότων τῆς συνειδήσεως δυνάμεθα νὰ προσδιορίσωμεν τοὺς γενικοὺς ὅρους, οἵτινες ἀπαιτοῦνται διὰ τὴν λειτουργίαν αὐτῆς. Ἡ συνείδησις καθ' ἑαυτὴν δὲν σημαίνει ἄλλο τι, εἰμὴ ἄμεσον γνῶσιν. Ὅταν διανοοῦμαι, συναισθάνομαι ἢ ἐπιθυμῶ, ἔχω τι ὑπ' ἄψιν μου, γνωρίζω, ἢ δὲ γνώσις αὕτη εἶναι συνείδησις. Ἡ συνείδησις ἔφ' ὅς ὅρους λειτουργεῖ ἀποτελεῖ ἀντικείμενον τῆς ἐμπειρικῆς ψυχολογίας. Τὰ ψυχικὰ δὲ φαινόμενα, ἔφ' ἣν μορφήν ἐν τῇ συνειδήσει ἐμφανίζονται, ἀποτελοῦσιν τρεῖς κατηγορίας, ἦτοι τὴν τοῦ γινώσκαι, τὴν τοῦ συναισθάνεσθαι καὶ τὴν τοῦ βολύεσθαι. Ἡ γνώσις συντελεῖται διὰ τῆς συνειδήσεως δυνάμει τῆς ἀντιλήψεως εἴτε ἔξωθεν, εἴτε ἔσωθεν (αὐτοσυνειδήσια). Ἡ ἀντίληψις (acquisitive or presentative faculty) διὰ τῆς συνηρητικῆς δυνάμεως τῆς μνήμης, καὶ διὰ τῆς παραγωγικῆς τοιαύτης, ἦτοι τῆς φαντασίας (representative faculty) κρατεῖται ἐν τῇ συνειδήσει καὶ δυνάμει τῆς συσχετίσεως (elaborative faculty) ἀναλύεται καὶ συντίθεται εἰς τρόπον ὥστε νὰ προέλθωσι διάφορα γνωρίσματα ἐνούμενα ὑπὸ μίαν γενικὴν ἔννοιαν. Ἡ μνήμη, ἡ φαντασία καὶ ἡ σύγκρισις λαμβάνουσι μέρος εἰς τὸν σχηματισμὸν ἀντιλήψεως ἐκ τῶν ἐπιδρωμάτων ἐρεθισμῶν καὶ ἐντυπώσεων. Μετὰ τούτων ὅμως, ὡς ἀπαραιτήτων ὄρων λειτουργίας τῆς συνειδήσεως ὑπάρχει καὶ ἡ δύναμις σχηματισμοῦ γενικῶν ἀρχῶν (principes) τῆς γνώσεως (locus principiorum). Ἡ τοιαύτη λειτουργία τῆς συνειδήσεως ἀποδεικνύεται εἰς πᾶσαν δῆποτε ψυχικὴν καὶ πνευματικὴν κίνησιν ὄχι ἄνθρωπου. Οὔτω ὁ Hamilton στηρίζεται εἰς δυνάμεις, ἃς παραδέχεται ὡς ἀπολύτως δεδομένας καὶ καθιστώσας δυνατὴν τὴν λειτουργίαν συνειδήσεως. Ὑπερίνω τούτων καὶ ἐν αὐταῖς ἀναγνωρίζει τὴν ἐνότητα καὶ ταυτότητα τοῦ ὑποκειμένου, ἢ ἐγώ, τὸ ὅποῖον οὐδέποτε λαμβάνει ὡς πάσχον, ἀλλ' ὡς ἐνεργοῦν ἀκόμη καὶ ἐν καιρῷ ὕπνου ὑπὸ ὁρισμένον βαθμῶν. Τὸ κείδος διὰ τῶν αἰσθητηρίων εἶναι τι σχετικὸν φαινόμενον, διότι αἰσθησις (sensation) δὲν εἶναι εἰμὴ ὑποκειμενικὸν στοιχεῖον ὑπὸ μορφήν εὐαρεσκειᾶς ἢ δυσαρεσκειᾶς συνοδεῶν τὴν ἀντίληψιν καὶ συνείδησιν τῆς ὑποκειμενικῆς σχέ-

σεως πρὸς τι, τὸ ὁποῖον διὰ τῆς «perception proper» ἦτοι τῆς συνειδήσεως καὶ διὰ τῶν αἰσθημάτων καὶ ἰδιοτήτων τῶν ἀντικειμένων προκαλεῖ τὴν διάκρισιν τοῦ Ἐγὼ ἀπὸ τοῦ μὴ Ἐγὼ. Διὰ τοῦτο ἡ (perception) πρόσληψις, ἀποτελεῖ τὸ ἐξ ἀντικειμένου στοιχεῖον τῆς ψυχικῆς λειτουργίας, ἡ δὲ αἴσθησις (sensation) τὸ ὑποκειμενικὸν στοιχεῖον ἢ τὸ συναίσθημα. Ἡ λειτουργία τῆς συνειδήσεως, κατὰ τὸν Hamilton στηρίζεται εἰς τοὺς ἐκ τοῦ Ἐγὼ καὶ Ὅχι—Ἐγὼ προκύπτοντας νόμους ἀντιφάσεως καὶ ἀποκλείσεως παντὸς μέσου ἢ τρίτου, ἐπὶ τῆς ἀντιθέσεως δηλαδὴ ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, ἅτινα διὰ τῆς λειτουργίας, ἦτοι διακρίσεως καὶ συγκρίσεως, τῆς συνειδήσεως καθορίζουσιν ἄλληλα. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὰ ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα παρουσιάζονται ὑπὸ ὀρισμένας μορφάς, σχήματα, θέσεις πρὸς ἄλληλα καὶ διαδοχικὰς καταστάσεις, τὰ δ' ἐν ἡμῖν συμβαίνοντα ὑπὸ μορφήν διαδοχικῶν καταστάσεων. Αἱ ἐκ τῆς τούτης λειτουργίας ὅμως προκύπτουσαι ἔννοιαι τοῦ χώρου καὶ χρόνου δὲν εἶναι ἀπόλυτοι, ἀλλὰ σχετικαί. Ἡ κατὰ προβολὴν τῶν ἐν ἡμῖν διαρκῶς συμβαινόντων καὶ ἐπαγωγικῶς σχηματιζομένη ἔννοια τοῦ ἀπολύτου, εἶναι ἄρνησις τοῦ σχετικοῦ καὶ πεπερασμένου, ὑφ' ὃ διατελούμεν, διὰ τοῦτο δὲ διαφεύγει ἡμᾶς καὶ φέρει εἰς παντοίας ὑποθέσεις μὴ ἀνταποκρινομένας πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Ἀληθῆ εἶναι τὰ ἐκ συνειδήσεως καὶ διανοητικῆς λειτουργίας προκύπτοντα, ἦτοι: 1) ἡ σχηματιζομένη ἀντίληψις, ἦτοι ἡ πεποιθήσις εἰς τὸ πραγματικὸν τῆς ἐνσυνειδήτου λειτουργίας καὶ τῶν ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων μεθ' ὧν ἐρχόμεθα εἰς ἐπαφήν, 2) Ἡ διανοητικὴ λειτουργία, ἦτοι οἱ νόμοι τῆς διανοήσεως (Νόμος ἀντιφάσεως, μέσου ἢ τρίτου ἀποκλείσεως, ἀναγκαιότητος ὑπάρξεως—χώρου, χρόνου, βαθμοῦ καὶ αἰτιότητος μεταξὺ οὐσίας καὶ συμβεβηκότος.

Αἱ ἀρχικαὶ καταστάσεις τῆς συνειδήσεως διακρίνονται τῶν ἄλλων καταστάσεων διὰ τῆς ἀπλότητος, τῆς γενικότητος, τῆς ὑποκειμενικῆς ἀναγκαιότητος, τῆς βεβαιότητος καὶ διὰ τοῦ μὴ κατανοητοῦ αὐτῶν. Λαμβάνων ὡς βάσιν τὴν ἀτομικὴν συνείδησιν ἐξ ἄλλου ὁ Hamilton, περιορίζεται εἰς τὴν ἀνάλυσιν τῶν κατ' αὐτήν, χωρὶς νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψιν τὴν γενικωτέραν ἐκδήλωσιν τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἧς προῖον εἶναι ἡ ἀτομικὴ. Ἀπορρίπτων δὲ καὶ τὰς ἄλλας ὑποθέσεις, περὶ ψυχικῆς οὐσίας κλπ., ἀσχολεῖται εἰς τὴν ἀνάλυσιν τῆς συνειδήσεως καὶ τῆς διανοητικῆς λειτουργίας καὶ προσπαθεῖ νὰ δώσῃ ἐρμηνείαν τινά, ἡ ὁποία ὅμως κατὰ βάθος εἶναι ἐμπειρικὴ προκύπτουσα ἐξ αὐτοεμβυθύνσεως καὶ αὐτοπαρατηρησίας. Ἡ προσπάθεια αὐτοῦ ἵνα ἐκ τῆς ἀναλύσεως τοῦ ψυχικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ βίου καὶ ἀνασυνθέσεως ἀνακαλύψῃ νόμους τῆς λειτουργίας συνειδήσεως καὶ τοῦ πνευματικοῦ βίου εἶναι ἀξιο-

σημείωτος. Ἡ μέθοδος δ' αὐτοῦ αὐτὴ ἐβήθη πρὸς τὰς μεταφυσικὰς καὶ ἰδεαλιστικὰς ὑποθέσεις προσομοιάζει τὴν μέθοδον τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τοῦ διὰ τοῦ Herbart κατισχύσαντος ἐμπειρισμοῦ ἐν τῇ ψυχολογίᾳ.

31. Ἡ κατὰ τὸν I. F. Herbart (1776—1841) ἀνεξάρτητος καὶ ἐρμηνευτικὴ ψυχολογία.

Ὁ Johan. Friedr. Herbart (Ἑρβαρτος) ἀναχωρῶν ἐκ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Καντίου καὶ τῆς περὶ «ὄντος καθ' ἑαυτὸ» (Ding an sich) θεωρίας, ἀκολουθεῖ ἰδίαν ὁδὸν εἰς τὴν λύσιν τῶν φιλοσοφικῶν καὶ τῶν ψυχολογικῶν προβλημάτων. Τὸ περιεχόμενον, ὅπερ μᾶς δίδουσι κατὰ Καντίου τὰ ἔξω ἡμῶν ἀντικείμενα καὶ ὁ τύπος (form) τῆς χρονικῆς καὶ χωρικῆς σχέσεως τούτων, ὅστις σχηματίζεται ἐν τῷ ὑποκειμένῳ, ἀποτελοῦσι κατὰ τὸν Herbart φαινόμενον (schein) τὸ ὅποῖον προδίδει μὲν, ἀλλὰ δὲν ἀποδίδει καθ' ὅσας αὐτῆς τὰς σχέσεις τὴν καθ' αὐτὸ οὐσίαν καὶ ἕκταρξιν. Διὰ τοῦτο ἐπιδίδεται εἰς τὴν ἔρευναν καὶ εὐρεσιν τοῦ ὄντος τοῦ πραγματικοῦ. Τοῦτο ὅμως δὲν ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς λειτουργίας τοῦ νοῦς καὶ τῆς διανοήσεως, ἵπως ὁ Καντίος ἐνόμιζεν, διότι ἡ ἔννοια τοῦ νοῦς εἶναι ἀκαθόριστος καὶ ἂν ληφθῆ ὡς ψυχικὴ τις δύναμις ὑπ' ὅψιν δὲν φέρει εἰς σαφήνειάν τινα, ἐπειδὴ κατὰ τὸν Herbart, ψυχικὰ δυνάμεις ἢ ἰδιότητες δὲν εἶναι, πικρὰ σύμβολα ἐφευρεθέντα, καὶ ἀνύπαρκτοι καθ' ἑαυτάς. Ἡ μόνη πραγματικὴ βίσις λοιπὸν προσεγγίσεως πρὸς τὸ ὄν, εἶναι ἡ ἔννοια, διότι γινώσκεις δὲν εἶναι πικρὰ σύμβολον ἔννοιῶν καὶ ἐπιστήμη ἢ «ἐπεξεργασία τῶν τοιούτων ἔννοιῶν». Ἡ ἐπιστήμη δι' ἐπεξεργασίας καταλλήλου τῶν ἔννοιῶν ἐρευνᾷ τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν πραγματικότητα ἐπιδιώκει καθ' ἀρχὰς τὴν σαφήνειαν (klarheit) καὶ τὴν ἐνάργειαν (deutlichkeit) τῶν ἔννοιῶν. Ἡ διασάφησις τῶν ἔννοιῶν ἔχει ὑπ' ὅψιν τὴν διάκρισιν μίαις ἔννοιαις ἀπὸ ἄλλων τοιούτων, ἢ δ' ἐνάργεια τὴν διάκρισιν τῶν γνωρισμάτων ἀπ' ἀλλήλων μίαις καὶ τῆς αὐτῆς συνθέτου ἔννοιαις. Ἐκ τῆς ταιαύτης ἐπεξεργασίας προκύπτουσι κρίσεις καὶ συλλογισμοί, περὶ ὧν πραγματεῖται ἡ λογικὴ. Ἐπειδὴ ὅμως αἱ περὶ τοῦ κόσμου καὶ αἱ περὶ ἡμῶν αὐτῶν ἀντιλήψεις ἔφερον πλεῖστα ἔννοιαις αἱ ὅποσαι, ὅσον ἐναργέστεραι γίνονται τόσο ὀλιγώτερον ἐπιτρέπουσι τὴν συγκρότησιν τῶν σκέψεων ἡμῶν, διὰ τοῦτο προκόπτει διὰ τὴν ἐπιστήμην ἑτέρα σπουδαία ἀποστολή, ἢ τῆς συμπληρώσεως τῶν τοιούτων ἔννοιῶν κατὰ τρόπον ἀποκλείοντα τὰς λογικὰς δυσκολίας. Ἡ ταιαύτη διὰ συμπληρώσεως μετέπλεται τῶν γενικῶν περὶ κόσμου καὶ περὶ ἡμῶν αὐτῶν ἔννοιῶν ἀποτελεῖ ἔργον τῆς γενικῆς μετα-